ตอนที่ 2

บทที่ 5
แนวคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทธปรัชญา

ด้วยเหตุที่เรื่องฐานะ บทบาท สิทธิเสรีภาพของสตรี และความเสมอภาคระหว่างเพศ เป็นเรื่องที่ทั่วโลกให้ความสนใจ เราเคยมีปีสตรีสากลและในทุกปีเรามีวันสตรีสากล เพื่อกระตุ้นให้มีการเคลื่อนไหว การดำเนินการในการยกระดับสถานภาพสตรีอย่างต่อเนื่อง และในประเทศไทย ปัญหาเกี่ยวกับสตรีก็เป็นสิ่งที่คนไทยให้ความสนใจเช่นกัน ในรอบหลายสิบปีที่ผ่านมา เราได้มีการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายอันเกี่ยวเนื่องกับสตรี มีการจัดตั้งกลุ่มหรือสมาคมต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อร่วมกันทำงานในการแก้ไขปัญหาและยกระดับสถานภาพสตรี อีกทั้งเผยแพร่ กระตุ้นให้สตรีได้ตระหนักในเรื่องสิทธิ หน้าที่ ความยุติธรรมระหว่างเพศ ความสามารถแห่งตนมากขึ้น และยังมีการให้บริการคำปรึกษา คำแนะนำ เป็นที่พึ่ง ที่พักพิงให้ความช่วยเหลือสตรีที่มีความเดือดร้อน ดังจะเห็นได้จากการดำเนินงานของ กลุ่มเพื่อนหญิง สมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมาย บ้านพักฉุกเฉิน โครงการช่วยเหลือหญิงและเด็กผู้มีความเดือดร้อนเฉพาะหน้า เป็นต้น

อีกทั้ง ในฐานะที่คนไทยส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา มีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ จึงเป็นการสมควรที่เราจะศึกษาและมองเรื่องของสตรีนี้ให้เกี่ยวโยงกับสภาพแวดล้อม วัฒนธรรม และสังคมของเราด้วย โดยการมองแนวความคิดเกี่ยวกับสตรีจากแง่มุมของพุทธปรัชญา เท่าที่ผ่านมาก็ได้มีความพยายามที่จะทำความเข้าใจฐานะ บทบาทของสตรีในทัศนะของพุทธศาสนาทั้งในด้านของการทำการศึกษา ค้นคว้า วิจัย รวมทั้งการสอบถาม สัมภาษณ์ จากผู้รู้ในเรื่องนี้ ผู้เขียนจึงได้นำเสนอบทสรุปที่ได้จากการศึกษาวิจัยในเรื่องดังกล่าว ด้วยเห็นว่า นอกจากจะเกี่ยวข้องกับเนื้อหาสาระของกระบวนวิชานี้โดยตรงแล้ว ยังจะเป็นประโยชน์ในการช่วยให้ชาวพุทธได้ทราบถึงทัศนะและท่าทีที่พุทธศาสนามีต่อเรื่องดังกล่าวอย่างถูกต้องชัดเจน

โดยทั่วไป คนส่วนมากเมื่อทราบถึงการที่พุทธศาสนากล่าวเกี่ยวกับสตรีนั้น มักจะได้ยินได้ฟังกันแต่เพียงบางแง่บางตอนที่มีผู้หยิบยกขึ้นมากล่าวเสมอ ๆ ซึ่งโดยมากแล้วจะเป็นการกล่าวถึงในแง่ลบ คือ ความไม่ดีหรืออันตรายของสตรี เช่นว่า สตรีเป็นมลทินแห่งพรหมจรรย์

สตรีเปรียบได้กับอสรพิษ ในบางแห่งก็กล่าวถึงความยั่วยวน มายาหญิง ความโลเล ความไม่น่าไว้วางใจ แต่ในบางแห่งก็กล่าวยกย่องสรรเสริญสตรี เช่น มารดาเป็นผู้มีอุปการะมาก หรือภริยาเป็นมิตรสนิทในเรือน ส่วนด้านสติปัญญาความสามารถ ก็มีกล่าวยกย่องสตรีไว้ โดยตั้งสตรีให้เป็นเอตทัคคะเสมอบุรุษ และยอมรับว่าสตรีก็สามารถบรรลุธรรมชั้นสูงได้ แต่ขณะเดียวกันในพระไตรปิฎกก็มีกล่าวไว้ว่า สตรีไม่สามารถเป็นจักรพรรดิ พระพุทธเจ้า ท้าวสักกะ พรหม และพญามารได้

ในเมื่อหลักฐานทางศาสนาก็มีคำกล่าวเกี่ยวกับสตรีไว้หลายด้าน และบางด้านก็ดูเหมือนจะขัดแย้งกัน จึงอาจจะทำให้เกิดความสงสัยได้ว่า อะไรคือทัศนะที่แท้จริงและถูกต้องเกี่ยวกับสตรีในพุทธปรัชญา สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งก็คือ การพิจารณาเฉพาะพุทธวจนะหรือหลักฐานแต่เพียงบางเรื่องบางตอน โดยไม่วิเคราะห์ พิจารณา ถึงหลักธรรมคำสอนและทัศนะโดยส่วนรวมแล้ว อาจทำให้เกิดความเข้าใจไขว้เขว และดูเหมือนว่าพุทธศาสนามีความคิดที่ขัดแย้งกันในตัวเอง อันจะทำให้เกิดความเข้าใจอย่างผิด ๆ และทำให้เกิดทัศนคติที่ไม่ดีต่อพุทธศาสนาได้

ถ้าเราจะมองย้อนหลังไปสักสองสามพันปี และเปรียบเทียบสถานภาพของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาลกับสมัยพุทธกาลแล้ว เราจะเห็นถึงสภาพที่เปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้นของสตรี โดยที่พุทธศาสนามีส่วนช่วยในการยกระดับของสตรีในฐานะต่าง ๆ ให้สูงขึ้น ทั้งในทางสังคมและศาสนา

ในสมัยพุทธกาล โดยทั่วไปแล้ว สถานภาพของสตรีในด้านที่เกี่ยวกับทางโลกคือสถานภาพของสตรีในฐานะบุตร ภริยา มารดา หญิงม่ายนั้นดีขึ้น โดยสตรีผู้เป็นบุตรสาวจะได้รับการต้อนรับจากพ่อแม่ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่ได้ถูกมองว่าเป็นความเศร้า ความผิดหวัง ความกังวลของครอบครัว ด้วยเหตุที่พุทธศาสนาไม่เชื่อในความสำคัญที่จะต้องมีบุตรชายไว้ประกอบพิธีกรรมให้แก่บิดาที่เสียชีวิต เพราะตามหลักพุทธศาสนาแล้ว ทุกคนมีกรรมเป็นเครื่องกำหนดสภาพชีวิตของตนเอง บุคคลจะขึ้นสวรรค์หรือลงนรกก็ขึ้นอยู่กับกรรมหรือการประพฤติปฏิบัติของตน ไม่ได้อยู่ที่การมีบุตรชายไว้เพื่อช่วยให้บิดาพ้นจากนรกขุมปุตตะตอนตาย

สำหรับสตรีในฐานะภริยาภายใต้พุทธศาสนานั้นก็มีอำนาจในกิจการบ้านเรือนมากขึ้น โดยภริยาเป็นผู้มีอำนาจร่วมกับสามี และถือว่าภริยาเป็นผู้มีสิทธิที่จะได้รับความสุข การยก-

ย่องนับถือ นับเป็นเพื่อน[207] คู่ทุกข์คู่ยาก ไม่ใช่ทาสในครัวเรือนอย่างแต่ก่อน

ส่วนสตรีในฐานะมารดานั้น พุทธศาสนาให้ความสำคัญไม่น้อยในฐานะเป็นผู้มีพระคุณ โดยยกย่องว่า มารดาเท่านั้นเป็นผู้ที่กระทำกิจที่ทำได้ยาก และมารดาก็เป็นผู้ที่มีอุปการะต่อบุตรเป็นอย่างมาก

สำหรับสตรีที่เป็นม่าย ฐานะทางสังคมก็ดีขึ้น โดยหญิงม่ายที่เป็นพุทธศาสนิกไม่ต้องได้รับการดูถูกเหยียดหยามและเป็นที่รังเกียจดังแต่ก่อน ยิ่งกว่านั้น สตรีที่เป็นม่ายยังมีเสรีภาพในการรับผิดชอบต่อชีวิตของตนมากขึ้น ไม่ต้องตกไปอยู่ภายใต้ปกครองของบุตรชายหรือญาติผู้ชายดังที่เคยเป็น

นอกเหนือจากสถานภาพในทางสังคมแล้ว สถานภาพของสตรีในทางศาสนาก็ดีขึ้น เพราะสตรีภายใต้พุทธศาสนาไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับสามีในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอย่างแต่ก่อน สตรีสามารถเลือกนับถือศาสนา ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ออกบวช และบรรลุมรรคผลได้ด้วยตนเอง และเมื่อสตรีได้รับโอกาสให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาทั้งในฝ่ายที่เป็นคฤหัสถ์และบรรพชิตแล้ว ก็ปรากฏว่ามีสตรีจำนวนไม่น้อยที่แสดงความสามารถในทางธรรมให้ปรากฏและทำคุณประโยชน์แก่พุทธศาสนาทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม สิ่งเหล่านี้ล้วนมีส่วนในการทำให้สตรีเป็นที่เชื่อถือ เป็นที่ยอมรับยกย่องในสังคมมากขึ้น ซึ่งก็มีผลทำให้สถานภาพของสตรีดีขึ้นโดยปริยาย

สำหรับสังคมปัจจุบัน สถานภาพทางศาสนาอาจจะดูเป็นสิ่งไม่สำคัญนัก เพราะคนสมัยนี้สนใจในสิทธิทางการเมืองและสิทธิทางทรัพย์สินกันมากกว่า แต่ในสมัยพุทธกาล ฐานะทางศาสนากับฐานะทางสังคมเกือบจะแยกกันไม่ได้ เพราะฐานะทางสังคมของบุคคลเกี่ยวเนื่องกับการมีส่วนเกี่ยวข้องหรือมีบทบาทในทางศาสนา ฉะนั้น สิทธิและสถานภาพทางศาสนาของสตรีที่เปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้นในสมัยพุทธกาลนั้นจึงเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงฐานะทางสังคมที่ดีขึ้นได้เป็นอย่างดี

นอกเหนือจากบทบาทของพุทธศาสนาในการยกระดับของสตรีให้ดีขึ้นแล้ว ทัศนะที่พุทธปรัชญามีต่อสตรียังมีความสัมพันธ์กับหลักธรรม และแนวคิดบางอย่างในพุทธศาสนา ดังจะเห็นว่าหลักไตรลักษณ์ แนวความคิดเรื่อง กรรม ทุกข์ และนิพพาน ล้วนมีส่วนในการทำให้พุทธศาสนามองหญิงชายในฐานะที่เท่าเทียมกัน

---

[207] วัตถุสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค, ข้อ 165.

พุทธศาสนาเห็นว่า มนุษย์ทั้งชายและหญิงเสมอภาคเท่าเทียมกันในความเป็นมนุษย์ที่ต้องอยู่ภายใต้หลักไตรลักษณ์ หรือกฎธรรมชาติคือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่มีตัวตน โดยเสมอกันอย่างไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ทั้งเมื่อมีชีวิตอยู่ มนุษย์ทั้งชายหญิงก็ต้องเผชิญกับความทุกข์ภายใต้ลักษณะอาการที่คล้าย ๆ กัน เพราะทุกข์ของมนุษย์ทั้งหลายก็เป็นทุกข์ที่สืบเนื่องมาจากขันธ์ 5 ด้วยกันทั้งสิ้น ที่อาจจะแตกต่างกันบ้างก็คงจะเป็นความรุนแรงมากน้อยที่ปรากฏต่างกัน

ในเรื่องของกรรม มนุษย์ทุกคนเสมอภาคกันในด้านเสรีภาพที่จะเลือกกระทำกรรมและรับผลจากการกระทำของตน เช่นเดียวกับความเสมอภาคในทางโอกาสของบุคคลในการที่จะใช้ปัญญาพาตนให้หลุดพ้นจากทุกข์ นอกจากนี้ เป้าหมายสูงสุดคือนิพพานอันจัดเป็นความสุขอย่างยิ่งในพุทธศาสนานั้นก็เปิดกว้างสำหรับทุกคนโดยไม่จำกัดเพศ ทั้งหญิงและชายมีสิทธิเข้าถึงหรือบรรลุได้หากประพฤติปฏิบัติอย่างแท้จริง และท้ายสุด รสแห่งความสุขของนิพพานอันเป็นวิมุตติรสก็เป็นรสเดียวกันทั้งสิ้น นับได้ว่าเป็นความเสมอภาคเท่าเทียมที่จุดเริ่มต้น คือตั้งแต่ถือกำเนิดมาเป็นมนุษย์ และที่เบื้องปลายคือเป้าหมายสูงสุดในทางศาสนาที่บุคคลพึงบรรลุได้ เพราะฉะนั้น การมองหญิง-ชายในแง่ของหลักธรรมบางประการนั้นก็แสดงให้เห็นว่า หญิง-ชายมีความเสมอภาคเท่าเทียมกันในสายตาของพุทธศาสนา

สำหรับประเด็นที่ว่า พุทธปรัชญามีแนวความคิดเกี่ยวกับสตรีอย่างไรนั้น หากพิจารณาดูลักษณะของปัญหาแล้ว จะเห็นว่าเป็นปัญหาที่ไม่ใช่ปัญหาเชิงเดี่ยวที่จะตอบรวม ๆ ไปโดยไม่แยกประเด็น คือ เป็นคำตอบเดียวแล้วจบ ในลักษณะการตอบแบบ **เอกังสะ** เพราะคำตอบที่ได้จะไม่ถูกต้องครบสมบูรณ์ เนื่องจากปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาที่ครอบคลุม มีรายละเอียดหลายด้านเกี่ยวข้องอยู่ จึงจำเป็นต้องตอบแบบแยกประเด็น ในลักษณะที่เรียกว่า **วิภัชชะ** เพื่อให้ได้คำตอบที่ถูกต้องชัดเจน ครบถ้วน

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักฐานในพุทธศาสนา เราจะพบว่า ทัศนะการมองสตรีของพุทธปรัชญานั้นไม่ได้เป็นการมองจากแง่มุมเดียว หรือสรุปได้เป็นประเด็นเดียว แต่เป็นการมองจากหลายด้าน หลายแง่มุม ตามสภาพความเป็นจริง ดังนั้น การสรุปแนวความคิดดังกล่าวจึงไม่สามารถบอกได้ว่า สตรีกับบุรุษนั้นด้อยกว่ากัน หรือเหนือกว่ากันอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว แต่จะต้องพิจารณาตอบเป็นประเด็น ๆ ไป

โดยสรุปแล้ว แนวความคิดที่พุทธปรัชญามีต่อสตรีนั้นจะสรุปได้เป็น 4 ด้านคือ

1. สตรีนั้นแตกต่างจากบุรุษ

ตามหลักพุทธศาสนา สตรีนั้นแตกต่างจากบุรุษ โดยธรรมชาติของสตรีและบุรุษนั้นแตกต่างกันทั้งทางร่างกายและจิตใจ คือต่างกันในรูปร่างสัณฐาน เครื่องหมาย สภาพความเป็นอยู่ นิสัย และกิริยาอาการ

ในทางสรีระ หญิงไม่ใคร่มีกำลังกาย ไม่แข็งแรงบึกบันเท่าชาย จึงยากที่สตรีจะปกป้องตนเองให้พ้นจากภัย นอกจากนั้น สตรียังมีความทุกข์เฉพาะบางอย่างที่จะต้องประสบนอกเหนือไปจากบุรุษ[208]

ส่วนในทางจิตใจนั้น สตรีมีธรรมชาติที่แตกต่างจากบุรุษ แม้สตรีจะเป็นเพศที่อดทน แต่สตรีก็มีจิตใจที่อ่อนโยน อ่อนไหว เป็นกังวลได้ง่าย หญิงจึงมักเป็นไปตามอำนาจของอารมณ์ไม่หนักแน่นเข้มแข็งเท่าชาย

ข้อแตกต่างนี้เป็นความแตกต่างกันโดยธรรมชาติ แต่โดยทั่วไป เมื่อพูดว่าหญิงแตกต่างจากชายแล้ว เรามักจะเห็นหรือตีความกันว่าหญิงด้อยกว่าชาย แต่จริง ๆ แล้ว ความแตกต่างนี้ไม่จำเป็นต้องทำให้เพศใดเหนือหรือด้อยกว่าเพศใดโดยอัตโนมัติและตลอดไป หากแต่เป็นความแตกต่างที่ต่างก็มีบทบาทในลักษณะที่เกื้อกูล และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

แม้พุทธศาสนาจะเห็นว่าสตรีแตกต่างจากบุรุษ แต่ความแตกต่างนี้ไม่จำเป็นต้องหมายถึงความด้อยกว่าเสมอไป สิ่งที่ต่างกันก็มีคุณสมบัติหรือคุณค่าที่ต่างกันไปในตัวของมันเอง เหมือนกับสีแดงที่ต่างจากสีเขียว แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าสีแดงด้อยกว่าสีเขียว หรือสีเขียวด้อยกว่าสีแดง ทั้งสีแดงและสีเขียวมีลักษณะและคุณสมบัติเฉพาะตัวที่ต่างกัน แต่คุณสมบัตินั้นก็ไม่ได้ทำให้สีใดสีหนึ่งด้อยกว่าอีกสีหนึ่ง ความด้อยหรือเหนือกว่านั้นไม่ได้มีอยู่ในตัวของมันเอง แต่จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมันอยู่ในเงื่อนไขหรือสิ่งแวดล้อมหนึ่ง เช่นในกรณีที่จะต้องใช้สีที่ให้ทั้งความสดชื่นและ

---

[208]คือ 1.มาตุคามมีระดู 2.มาตุคามมีครรภ์ 3.มาตุคามคลอดบุตร 4.มาตุคามเมื่อยังกำลังสาวไปสู่สกุลผัว เว้นจากญาติ 5.มาตุคามเข้าถึงความเป็นหญิงบำเรอของบุรุษ จาก อาเวณิกสูตร. สังยุตตนิกาย สคาถวรรค, ข้อ 462.

เย็นตา ในเงื่อนไขเช่นนี้ สีเขียวย่อมจะมีคุณค่าเหนือกว่าสีแดง และสีแดงก็ย่อมด้อยกว่าสีเขียวไปโดยปริยาย มนุษย์ชายหญิงก็เช่นกัน สำหรับเงื่อนไขก็คือสภาพสังคมและค่านิยมในสังคมที่มนุษย์สร้างขึ้นนั้นเอง ในยุคที่สังคมมนุษย์ต้องอาศัยแรงกายอย่างมากในการดำรงชีวิตอยู่ บุรุษเพศผู้มีธรรมชาติทางกายที่แข็งแรงบึกบึนย่อมจะเหนือกว่าสตรีเพศอย่างแน่นอน แต่เมื่อสังคมเปลี่ยน-แปลงไป แรงจากเครื่องจักรกลเข้ามาช่วยเบาแรงกายของมนุษย์ และความสามารถในทางสติปัญญาเริ่มเข้ามาแทนที่ความสำคัญของแรงกาย บุรุษเพศจะยังเหนือกว่าสตรีอยู่ตั้งแต่ก่อนอยู่อย่างไร เมื่อเงื่อนไขได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นการตัดสินกันด้วยความรู้ ความสามารถ สติปัญญาแล้ว สตรีก็ควรจะได้รับความเสมอภาคเท่าเทียมบุรุษ และความแตกต่างทางสรีระที่เคยถือเป็นข้อตัดสินความด้อยกว่าเหนือกว่าของบุคคลนั้น ก็ไม่น่าจะเป็นเหตุผลที่ถูกใช้เป็นข้ออ้างให้ยอมรับได้อีกต่อไป

2. สตรีนั้นด้อยกว่าบุรุษ

อันสืบเนื่องมาจากความแตกต่างบางอย่างของชายและหญิงที่เป็นไปโดยธรรม-ชาติทำให้ต้องยอมรับว่า ในทางสรีระแล้วหญิงด้อยกว่าชาย ไม่ว่าจะเป็นโดยธรรมชาติที่แท้จริงของสตรีเพศ หรือโดยการเลี้ยงดูอบรมของสังคม (socialization) ที่มีส่วนในการหล่อหลอมให้สตรีเป็นเช่นนั้นก็ตาม สภาพทางกายนี้เป็นอุปสรรคหรือจำกัดการประพฤติปฏิบัติบางอย่างของสตรี เช่น การปฏิบัติตนเป็นอนาคริก เที่ยวปฏิบัติธรรมในที่สงบวิเวกปลอดผู้คนนั้น ย่อมทำได้ไม่สะดวก หรือต้องเสี่ยงภัยมากกว่า เพราะธรรมชาติทางกายของสตรีไม่อำนวยให้กระทำได้โดยปลอดภัย ด้วยเหตุที่สตรียากที่จะป้องกันตัวเองได้ เพราะฉะนั้น การทำสิ่งใดหรือการบรรลุจุดหมายใดนั้น สตรีจะทำได้ก็ด้วยความตั้งใจและความอุตสาหะพยายามมากกว่าบุรุษยิ่งนักในการที่จะให้ได้มาหรือบรรลุซึ่งสิ่งเดียวกัน

ความด้อยกว่าของสตรีในทางกายนั้น นอกจากจะจำกัดการประพฤติปฏิบัติบางอย่างแล้ว ยังจัดเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุถึงเป้าหมายบางอย่างของสตรีในสมัยนั้นด้วย เช่น เป็นข้อจำกัดที่ทำให้สตรีเป็นพระพุทธเจ้า พระเจ้าจักรพรรดิ พรหม ท้าวสักกะ พญามารไม่ได้[209]

---

[209] อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต, ข้อ 164-166.

แต่ตามเหตุผลที่วิเคราะห์ดูแล้วนั้น พอจะทำให้สันนิษฐานได้ว่า ที่กล่าวว่าสตรีจะดำรงตำแหน่งดังกล่าวไม่ได้นั้น พระพุทธองค์อาจจะไม่ได้หมายความตรง ๆ ตามคำ แต่อาจจะมีนัยความหมายว่า ในกาลเทศะ สภาพแวดล้อม ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ถือปฏิบัติกันอยู่ในขณะนั้น สตรีจะบรรลุหรือขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดในฝ่ายต่าง ๆ ไม่ได้ เพราะจะเป็นการฝืนกระแสความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติในขณะนั้นจนเกินไป

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า คำกล่าวนี้เป็นจริงตามกาลเทศะของสังคมในยุคนั้น แต่ในปัจจุบันเมื่อสังคมเปลี่ยนไป ข้อกำหนดและเกณฑ์การตัดสินเปลี่ยนไป การที่สตรีจะขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดในด้านต่าง ๆ เช่น ตำแหน่งสูงสุดทางการเมือง การปกครอง หรือในฐานะประมุขของประเทศ ก็ไม่น่าจะเป็นปัญหาหรือข้อห้าม ดังจะเห็นได้จากกรณีของสมเด็จพระนางเจ้าอลิซาเบทที่สอง ซึ่งเป็นประมุขของอังกฤษ สตรีบางท่านก็ดำรงตำแหน่งสูงสุดในทางการเมือง เช่น นางอินทิรา คานธี อดีตนายกรัฐมนตรีของอินเดีย นางมาร์กาเร็ต แธตเชอร์ อดีตนายกรัฐมนตรีของอังกฤษ นักวิชาการสตรีบางท่านของไทยก็เคยดำรงตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีหญิง เช่น ดร.ยุพา อุดมศักดิ์ คุณหญิงสุพัตรา มาศดิตถ์ เป็นต้น

การที่สตรีสามารถขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดในหลาย ๆ ด้าน ถ้าจะพิจารณาตามเกณฑ์การตัดสินคุณค่าของพุทธศาสนาที่ถือการประพฤติปฏิบัติและความสามารถแล้วก็ไม่น่าจะมีอุปสรรคข้อห้ามหรือข้อคัดค้านแต่ประการใด ดังจะดูได้จากพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ พระพุทธองค์ก็ยังทรงอนุญาตให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขได้บ้างตามกาลเทศะที่เห็นว่าสมควร ซึ่งก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์เองก็มีแนวความคิดในทางที่ว่า หลักเกณฑ์ต่าง ๆ มิใช่ของตายตัว แต่อาจเปลี่ยนแปลงได้ตามความเหมาะสม ดังนั้น เกณฑ์บางอย่างที่ใช้เป็นข้อกำหนดเมื่อ 25 ศตวรรษก่อน ก็น่าที่จะเปลี่ยนแปลงไปตามความเหมาะสมได้บ้างเช่นกัน และการที่เคยถือว่า สตรีไม่สามารถจะขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดในด้านต่าง ๆ ได้นั้น ก็น่าที่จะเปลี่ยนแปลง อนุโลมคล้อยตามกาลเทศะและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปได้

อนึ่ง การที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้มีภิกษุณีในพระพุทธศาสนานั้น ในแง่หนึ่งมองได้ว่าเป็นการยอมรับทางภูมิปัญญาและความสามารถของสตรีในการสำเร็จมรรคผล แต่ขณะเดียวกันสตรีที่เป็นภิกษุณีก็อยู่ในฐานะที่ด้อยกว่าภิกษุอยู่บ้าง สิ่งที่เป็นที่สังเกตและเป็นที่สงสัยกันไม่น้อยก็คือ ประเด็นที่ว่า ศีลหรือระเบียบวินัยของภิกษุณีมีอยู่ถึง 311 ข้อ ในขณะที่ภิกษุมีเพียง 227

ข้อ จะเป็นการบัญญัติขึ้นโดยลำเอียง เพื่อที่จะให้เป็นการเคร่งครัดกับฝ่ายภิกษุณีมากกว่าหรืออย่างไร ในข้อนี้อาจอธิบายได้ว่า ที่ระเบียบปฏิบัติของภิกษุณีมากกว่านั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะธรรมชาติที่แตกต่างไปของสตรีเพศ แต่โดยหลักแล้ว ศีลของภิกษุและภิกษุณีก็เป็นกฎเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน ส่วนที่เพิ่มเติมขึ้นเป็นพิเศษสำหรับภิกษุณีหากพิจารณาแล้วจะเห็นว่าเป็นไปตามข้อเท็จจริงของธรรมชาติทางกาย จิตใจ และบัญญัติไว้เพื่อสวัสดิภาพความปลอดภัยและผลประโยชน์ของภิกษุณีเอง เป็นสำคัญ[210]

โดยทั่วไปแล้ว กล่าวได้ว่าภิกษุณีก็เสมอภาคเท่าเทียมกับภิกษุ แต่ก็มีอยู่บางแง่บางกรณีที่ภิกษุณีดูจะด้อยกว่าอยู่บ้าง ดังกรณีที่ภิกษุณีไม่ใคร่มีอิสระ และต้องขึ้นอยู่กับฝ่ายภิกษุไม่

---

[210] เช่น บัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุณีอยู่ป่า (วินัยปิฎก จุลวรรค, ข้อ 597)

บัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุณีอยู่คนเดียวในยามราตรี (วินัยปิฎก ภิกษุณีวิภังค์, ข้อ 42)

บัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุณีเดินปลีกไปจากคณะแต่ผู้เดียว เพราะปรากฏมีเรื่องภิกษุณีที่ปวดอุจจาระ เดินล้าหลังไป แล้วถูกข่มขืนใจ (วินัยปิฎก ภิกษุณีวิภังค์, ข้อ 43)

บัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุณีอาบน้ำในที่เปลี่ยวตามลำพัง (วินัยปิฎก จุลวรรค, ข้อ 611)

บัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุณีจำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ (วินัยปิฎก ปริวาร, ข้อ 730)

บัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุรับบาตรจากภิกษุณี (ธัมมปทัฏฐกถา, ข้อ 5) เพื่อป้องกันและระงับการเอารัดเอาเปรียบภิกษุณีของฝ่ายภิกษุ

บัญญัติห้ามใช้ผ้าสำหรับผู้มีประจำเดือนเกิน 3 วัน (สิกขาบทที่ 7 จิตตาคารวรรค ปาจิตติยกัณฑ์) เพราะปรากฏมีภิกษุณีบางรูปใช้ผ้านุ่งสำหรับผู้มีประจำเดือนแล้วไม่สละคือ ไม่ซักแล้วเฉลี่ยให้ผู้อื่นใช้บ้าง

บัญญัติห้ามไม่ให้ภิกษุอาบน้ำด้วยแป้งงาอบ (สิกขาบทที่ 6 ฉัตตุปาหนวรรค ปาจิตติยกัณฑ์) เป็นต้น

น้อย วินัยและข้อห้ามบางข้อบ่งถึงฐานะที่ต้อยกว่าของภิกษุณี ทั้งภิกษุณีดูจะไม่มีอำนาจในสังฆมณฑลเท่าไรนัก ไม่ว่าจะเป็นในด้านการแสดงธรรม การระงับอธิกรณ์ หรือในด้านอื่น ๆ ภิกษุณีดูเหมือนจะถูกจำกัดบทบาทจำกัดวงมากกว่าภิกษุ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ดูเหมือนว่าจะเป็นความขัดแย้งกับพระประสงค์ของพระพุทธองค์ที่จะยกระดับฐานะของสตรีนั้น อาจอธิบายได้ในลักษณะที่ว่า การยกระดับของสตรี เช่น การประทานพุทธานุญาตให้สตรีบวชนั้นพระพุทธองค์ทรงกระทำเพื่อช่วยยกฐานะของสตรีในแง่หนึ่งก็จริง แต่การกระทำและวิธีการของพระองค์ก็มีบางอย่างกำหนดหรือจำกัดให้พระองค์ทรงกระทำได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น คือในระดับที่ทำให้ฐานะและสถานภาพของสตรีดีขึ้นบ้าง แต่ไม่ได้ดีขึ้นอย่างเท่าเทียมบุรุษ โดยที่ข้อกำหนดประการหนึ่งคือวัฒนธรรมประเพณีความเชื่อในสมัยนั้น หากพระองค์จะทรงกระทำโดยหักหาญ ฉับพลัน ก็จะเป็นการฝืนกระแสความเชื่อ วัฒนธรรม และการถือปฏิบัติของคนในขณะนั้นมากเกินไป ซึ่งอาจจะเป็นเหตุให้เกิดปฏิกิริยาในทางต่อต้านเป็นปฏิปักษ์ทั้งต่อการที่จะยกระดับฐานะของสตรี และต่อการเผยแพร่ศาสนาของพระองค์ สำหรับในประเด็นนี้ นับว่ากาลเทศะและสภาพแวดล้อมมีส่วนในการกำหนดขอบเขตและวิธีการในการยกระดับสถานภาพของสตรีอยู่ไม่น้อย

3. สตรีนั้นเสมอภาคกับบุรุษ

นอกเหนือไปจากความเสมอภาคภายใต้หลักไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม ความทุกข์ และ ความหลุดพ้น ที่กล่าวแล้วในตอนต้น พุทธศาสนาถือว่า ในด้านภูมิปัญญา คุณธรรม ความสามารถแล้ว สตรีเสมอบุรุษ[211] อย่างไรก็ดี แม้ว่าสตรีจะเฉลียวฉลาดเยี่ยงบุรุษ และสามารถดำรงตำแหน่งบางอย่างได้เช่นเดียวกับบุรุษ แต่ความแตกต่างในธรรมชาติของสตรีเพศและบุรุษเพศก็ยังคงมีอยู่ ผู้หญิงจึงยังคงต้องเป็นผู้หญิง และปฏิบัติหน้าที่แห่งเพศของตนเช่นกัน ทั้งบุรุษเพศและสตรีเพศจำเป็นต้องรักษาภาวะแห่งความเป็นชายหญิงไว้ให้เหมาะสมกับสภาวะแห่งตนโดยไม่

---

[211] "ไม่ใช่ว่าบุรุษจะเป็นบัณฑิตในที่ทั่วไป ถึงแม้ว่าสตรีซึ่งเห็นแจ้งในสิ่งนั้น ๆ ก็เป็นบัณฑิตได้

ไม่ใช่บุรุษจะเป็นบัณฑิตในที่ทั้งปวง ถึงแม้ว่าสตรีที่คิดเหตุผลได้โดยเร็วพลันก็จัดว่าเป็นบัณฑิตได้เหมือนกัน" จาก ขุททกนิกาย ชาดก, ข้อ 1141-1142.

จำเป็นต้องให้เพศหรือความแตกต่างทางเพศมาเป็นอุปสรรคกีดขวาง

ในประเด็นของการให้มีภิกษุณี เราได้มองไปแล้วในแง่ของความด้อยกว่าบางอย่างของภิกษุณี คราวนี้ผู้เขียนจะมองในอีกแง่หนึ่งว่า การที่พระพุทธองค์เปิดโอกาสให้สตรีเข้าเป็นสมาชิกในสังฆมณฑล เป็นการเปิดโอกาสให้สตรีมีโอกาสศึกษาธรรมจากพระพุทธองค์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเริ่มต้นความเสมอภาคทางด้านการศึกษา ทั้งยังเป็นการแสดงการยอมรับในทางภูมิปัญญา ความสามารถที่จะเข้าใจธรรม ปฏิบัติธรรม และสำเร็จมรรคผลของสตรี

การที่พระพุทธองค์ทรงให้มีภิกษุณีในพุทธศาสนา ถ้าจะมองอีกแง่หนึ่งจะเห็นว่าเป็นความพยายามและวิธีการของพระองค์ที่จะช่วยยกระดับฐานะของสตรีให้ดีขึ้นกว่าเดิมทั้งในทางสังคมและศาสนา โดยฐานะทางศาสนาในครั้งสมัยพุทธกาลและก่อนพุทธกาลเกี่ยวข้องและมีความสำคัญต่อฐานะทางสังคมอย่างมาก เพราะสถานภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่กำหนดหรือแสดงให้เห็นถึงสถานภาพทางสังคม การยอมให้สตรีบวชในศาสนาจึงเป็นการเปิดทางใหม่สำหรับสตรี ให้สตรีได้มีสิทธิเสรีภาพ มีอิสระที่จะเป็นตัวของตัวเอง มีเจตจำนงและมีความรับผิดชอบต่อชีวิตของตน ฝ่ายสตรีเองเมื่อได้รับโอกาส สตรีก็เริ่มที่จะตระหนักในความสามารถของตน ได้พิสูจน์ตัวเองถึงความสามารถเสมอกันในทางภูมิปัญญา โดยการสำเร็จมรรคผลเป็นพระอริยบุคคลทั้งขั้นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์เป็นจำนวนไม่น้อย เช่นพระเสลาเถรี พระโสมาเถรี พระเมธาเถรี พระสีหาเถรี[212] เป็นต้น

การให้มีภิกษุณีในพุทธศาสนาแม้ตามความเป็นจริงจะเป็นปัญหาหรือมีผลลบต่อพุทธศาสนาอยู่บ้างในบางแง่ แต่สำหรับในแง่ที่เป็นการยกระดับสตรีแล้วนับว่าเป็นจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ของสตรีที่สำคัญไม่น้อย เพราะพุทธานุญาตครั้งนี้ นับเป็นการเริ่มต้น และกรุยทางสำหรับงานด้านการยกระดับฐานะสตรีให้สูงขึ้นและเท่าเทียมบุรุษอันจะมีมาในภายหลัง

---

[212]ขุททกนิกาย เถรีคาถา ข้อ 436, โสมาสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ข้อ 527, ขุททกนิกาย เถรีคาถา ข้อ 474 และ ขุททกนิกาย อปทาน ข้อ 141, ขุททกนิกาย เถรีคาถา ข้อ 441.

นอกเหนือไปจากการให้มีภิกษุณีแล้ว การที่พระพุทธองค์ทรงจัดแบ่งพุทธบริษัท เป็น 4 ฝ่าย คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา การจัดแบ่งที่ให้มีทั้งฝ่ายสาวก คือ ภิกษุ กับอุบาสก และให้มีทั้งฝ่ายสาวิกาคือ ภิกษุณีกับอุบาสิกาเหมือน ๆ กันนี้ ก็แสดงให้เห็นความยุติธรรม ความคิดในการยอมรับสถานภาพของหญิงชายโดยเท่าเทียมกัน และการแสดงว่าบุคคลทั้ง 4 ฝ่าย นี้มีความสำคัญเสมอกันต่อพุทธศาสนา ยิ่งกว่านั้น การที่พระพุทธองค์ทรงแต่งตั้งสตรีให้เป็นอัครสาวิกาเป็นเอตทัคคะในด้านต่าง ๆ เยี่ยงบุรุษ เช่น ทรงตั้งพระเขมาภิกษุณีผู้สำเร็จอรหัตผลตั้งแต่ยังครองเพศฆราวาสให้เป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา เป็นเอตทัคคะในทางมีปัญญามากเยี่ยงพระสารีบุตร และตั้งพระอุบลวัณณาภิกษุณี เป็นอัครสาวิกาฝ่ายซ้าย เป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้มีฤทธิ์มากเสมอด้วยพระมหาโมคคัลลานะ[213] นั้นก็ย่อมเป็นการยืนยันถึงการยอมรับในความสามารถของสตรีว่าเสมอบุรุษในอีกระดับหนึ่งด้วย

4. สตรีนั้นเหนือบุรุษ

พุทธปรัชญาเห็นว่า สตรีเหนือบุรุษในบางด้าน ทัศนะเช่นนี้อาจจะเป็นทัศนะที่แปลกใหม่สำหรับคนส่วนมาก โดยทั่วไปแล้ว คนส่วนใหญ่มักจะมองสตรีใน 3 ด้านที่กล่าวมาคือแตกต่างจากชาย ด้อยกว่าชาย ที่ใจกว้างยุติธรรมก็อาจจะมองว่าเท่าเทียมชาย แต่น้อยคนนักที่จะเห็นว่าสตรีเหนือกว่าชายในบางอย่าง

พุทธปรัชญายืนยันว่าสตรีเหนือกว่าบุรุษในบางด้าน คือ ในระหว่างผู้ให้กำเนิดทั้งสองคือบิดามารดาแล้ว สตรีผู้เป็นมารดาเป็นผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้กระทำกิจที่ทำได้ยาก[214] และเป็นผู้ที่มีอุปการะแก่บุตรมากยิ่งกว่า[215] อีกทั้งในด้านความรักความผูกพัน ความเสียสละที่ผู้ให้กำเนิดมีต่อบุตรนั้น พุทธปรัชญาก็ยกย่องว่ามารดามีความรัก ความผูกพันกับบุตรลึกซึ้งกว่าผู้เป็นบิดา

---

[213] อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต, ข้อ 150.

[214] มังคลัตถทีปนี เล่ม 2. แปล (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512), หน้า 196.

[215] เพิ่งอ้าง, หน้า 206.

ส่วนในด้านการตอบแทนคุณของผู้ให้กำเนิด พุทธศาสนาใช้คำว่า "มาตาปิตุอุปถัมภ์" โดยใช้คำว่า มาตา ซึ่งหมายถึงมารดา นำหน้าคำว่า ปิตุ ซึ่งหมายถึงบิดา ซึ่งก็จะเป็นข้อสังเกตได้อย่างหนึ่งถึงการที่พุทธปรัชญายกย่องให้ความสำคัญแก่สตรีผู้เป็นมารดามากกว่าบุรุษผู้เป็นบิดา ยิ่งกว่านั้น หากเราจะเปรียบเทียบคุณของผู้ให้กำเนิดทั้งสอง พุทธปรัชญาถือว่าคุณของมารดายิ่งใหญ่กว่า บุตรจึงควรตอบแทนคุณมารดาโดยความเป็นประธาน โดยอุปมาให้มารดาอยู่บนจะงอยบ่าขวาในขณะที่บิดาอยู่บนจะงอยบ่าซ้ายของบุตร ดังที่ว่า "...จะงอยบ่าข้างขวาสำหรับมารดาเท่านั้น เพราะมารดานั้นเป็นผู้อันบุตรจะพึงตอบแทนโดยความเป็นประธาน[216]

นอกเหนือจากการมองสตรีในหลายแง่มุมหลายด้านดังที่ได้กล่าวไปแล้ว การศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทธปรัชญายังมีข้อที่น่าสังเกตและควรพิจารณาอยู่อย่างหนึ่งคือ จากหลักฐานทางศาสนา จะเห็นว่ามีการกล่าวตำหนิถึงโทษ ความร้ายกาจของสตรีไว้มาก คือ กล่าวไว้มากกว่า รุนแรงกว่า และเน้นมากกว่าทางฝ่ายชาย ในประเด็นนี้ พอจะวินิจฉัยและสันนิษฐานได้ว่า ที่เป็นเช่นนี้เพราะสังคมสงฆ์เป็นสังคมของฝ่ายภิกษุมาก่อน อีกทั้งสมาชิกในสังฆมณฑลส่วนใหญ่ก็เป็นภิกษุ ธรรมะส่วนใหญ่จึงเป็นการแสดงแก่ภิกษุ เพื่อประโยชน์ของฝ่ายภิกษุเป็นสำคัญ คือเป็นการกล่าวตักเตือนเรื่องสตรีในด้านที่จะมีผลต่อชาย เช่นว่า "หญิงเป็นมลทินของพรหมจรรย์"[217] นั้น เป็นการเตือนให้ภิกษุตระหนักในอิทธิพลแห่งหญิงที่จะครอบงำชาย เพื่อก่อให้เกิดความไม่ประมาทในการประพฤติปฏิบัติ หากแต่ว่าถ้าเรามองโดยเที่ยงธรรมแล้ว ชายก็เป็นมลทินแห่งพรหมจรรย์และเป็นอันตรายต่อการประพฤติพรหมจรรย์ของหญิงเช่นกัน ดังเรื่องของภิกษุณีสุนทรีนันทากับสฬาหะผู้เป็นหลานของนางวิสาขามิคารตาที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก[218] เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่า ไม่ใช่แต่รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะของหญิงจะครอบงำเป็นอันตราย

---

[216] เพิ่งอ้าง, หน้า 206-207.

[217] อุปปถสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค, ข้อ 173.

[218] ภิกษุณีสุนทรีนันทามีความสนิทสนมกับสฬาหะซึ่งเป็นหลานชายของนางวิสาขามิคารตาจนรักษาพรหมจรรย์ไว้ไม่ได้ เพราะถูกครอบงำโดย รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสของสฬาหะและได้เสียกันจนต้องลาสิกขาบท จาก วินัยปิฎก ภิกษุณีวิภังค์, ข้อ 1, ข้อ 12.

ตรายต่อพรหมจรรย์ของชายแต่ฝ่ายเดียว หากแต่รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะของชายก็เป็นอุปสรรค เป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์ของหญิงเช่นกัน[219] ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ทั้งชายและหญิงต่างมีอำนาจที่จะครอบงำซึ่งกันและกันทั้งสองฝ่าย แต่เหตุที่ในพระไตรปิฎกกล่าวไว้ถึงธรรมชาติของหญิงซึ่งจะเป็นอันตรายต่อชายไว้มากกว่า ก็เพราะพระพุทธวจนะส่วนใหญ่เป็นการประทานแก่ภิกษุผู้เป็นชนกลุ่มใหญ่ในสังฆมณฑลดังได้กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ตาม การที่มีการกล่าวโทษ กล่าวถึงอันตรายของสตรีไว้มากแห่งและบ่อยครั้งกว่าบุรุษนั้น ก็มีผลต่อความคิดเห็นของคนโดยทั่วไปที่มีต่อสตรีบ้างเหมือนกัน คือทำให้คนจำนวนไม่น้อยเห็นว่า โทษและอันตรายของสตรีมีมากกว่า ร้ายแรงกว่า ซึ่งถ้าเราพิจารณาตามธรรมชาติ ตามข้อเท็จจริงแล้วก็จะเห็นว่า มันก็เป็นไปในทำนองเดียวกันทั้งฝ่ายชายและหญิง ไม่ได้แตกต่างมากน้อยกว่ากันแต่อย่างใด เพราะตามความเป็นจริงแล้ว มนุษย์ย่อมมีดีและเลวด้วยกันทั้งสองเพศ และโทษแห่งชายหญิงก็มีพอ ๆ กันนั้นเอง

นอกจากข้อสังเกตอันแรกที่กล่าวแล้ว ในการตัดสินสรุปทัศนะที่พุทธปรัชญามีต่อสตรีโดยยกพุทธวจนะ หรือคำกล่าวบางตอนที่กล่าวถึงอันตรายและการติเตียนสตรีมาเป็นข้อตัดสินทั่วไปสำหรับแนวความคิดที่พุทธปรัชญามีต่อสตรี โดยไม่พิจารณาสาเหตุ บริบทอันเป็นที่มาของคำกล่าว เช่น ที่มาหรือท้องเรื่องของคำกล่าว โอกาสที่กล่าว บุคคลที่กล่าวต่อ และจุดมุ่งหมายของการกล่าว ก็จะทำให้ได้ข้อสรุปหรือแนวความคิดที่เอนเอียง ไม่ถูกต้องตามที่เป็นจริงทั้งยังไม่เป็นการยุติธรรมต่อพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม ในการกล่าวถึง สตรีพุทธปรัชญาไม่ได้กล่าวถึงแต่ในทางเลวร้ายอย่างเดียว หากแต่ได้กล่าวถึงโทษและอันตรายของบุรุษไว้เช่นกัน ยิ่งกว่านั้น ในบางแห่งยังได้กล่าวชมเชย ยกย่อง สรรเสริญสตรีที่ประพฤติปฏิบัติดี ทำประโยชน์แก่ครอบครัว สังคม ศาสนาไว้ด้วย ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพุทธปรัชญาไม่ได้ลำเอียงกล่าวถึงแต่ส่วนเสียหรือความเลวร้ายของสตรีแต่ด้านเดียว ทั้งไม่ได้เห็นว่า สตรีเป็นเพศที่ไม่น่าไว้วางใจ เลวทรามอย่างที่คนส่วนมากเข้าใจกัน แท้จริงแล้ว พุทธปรัชญาได้กล่าวไว้ทั้งส่วนดีและส่วนเสียในทั้งสองเพศตาม

---

[219]อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต, ข้อ 7-11.

สภาพความเป็นจริงแห่งมนุษย์ชายและหญิง โดยมิได้ลำเอียงบิดเบือนแต่อย่างใด

โดยสรุปแล้ว เราอาจกล่าวได้ว่า พุทธศาสนามีบทบาทในการช่วยยกระดับฐานะของสตรีในด้านต่าง ๆ ให้ดีขึ้น โดยการเริ่มเปิดยุคแห่งเสรีภาพ เสมอภาคในทางศาสนา ซึ่งก็มีผลเกี่ยวโยงถึงสถานภาพของสตรีในทางสังคมเป็นอย่างมาก และสิ่งที่พุทธศาสนากระทำไปนั้นยังนับว่าให้ผลดีสองทางคือ เป็นผลดีทั้งต่อสตรีและเป็นผลดีต่อพุทธศาสนาด้วย เพราะเป็นการแสดงให้เห็นถึงความใจกว้าง ยุติธรรม มีเหตุผลของศาสนา อันเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ช่วยสนับสนุนให้พุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับและศรัทธาของคนจำนวนมาก ทั้งในอดีตและปัจจุบัน

การที่พุทธศาสนายอมให้สตรีบวชเป็นภิกษุณี และยอมรับสตรีทั้งในด้านคุณธรรม สติปัญญา ความสามารถนั้น นับว่าเป็นจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ของสตรี คือเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการยอมรับและให้ความยุติธรรมแก่สตรี เป็นการเปิดยุคใหม่และกรุยทางสำหรับงานส่งเสริมสิทธิเสรีภาพ เสมอภาคระหว่างเพศอันจะมีมาภายหลัง แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายว่า คนส่วนใหญ่มักจะมองไม่เห็น หรือละเลยต่อบทบาทที่สำคัญของพุทธศาสนาในด้านนี้

การศึกษาแนวคิดที่พุทธปรัชญามีต่อสตรีนี้ได้แสดงให้เห็นว่า พุทธศานาคำนึงถึงเรื่องสิทธิมนุษยชน ความเสมอภาคและความยุติธรรมระหว่างเพศมานานแล้ว และความพยายามอีกทั้งการกระทำที่จะปรับปรุงยกระดับสตรีให้ดีขึ้นและเท่าเทียมบุรุษนั้นไม่ได้เป็นสิ่งแปลกใหม่ที่เป็นไปโดยได้รับอิทธิพลจากตะวันตก หรือเพิ่งเกิดมีขึ้นในศตวรรษนี้หรือไม่กี่ปีมานี้ เพราะความพยายามและการกระทำในลักษณะดังกล่าว เป็นสิ่งที่เคยมีมาแล้วแต่ครั้งพุทธกาล ยิ่งกว่านั้นแล้วยังเป็นการแสดงให้เห็นด้วยว่า แนวความคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทธปรัชญาโดยหลักใหญ่แล้วสอดคล้องกับความคิดหรืออุดมการณ์ของคนในปัจจุบันที่ต้องการและกำลังเรียกร้องต่อสู้เพื่อความยุติธรรม สิทธิ และความเสมอภาคระหว่างเพศ แม้เวลาจะผ่านไปแล้วนับเป็นพัน ๆ ปี แต่แนวความคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทธปรัชญาไม่ขัดกับกระแสของสังคมในปัจจุบัน ซึ่งก็เป็นการพิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดแจ้งแล้วว่า หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์นั้นทันสมัยและเป็นอกาลิโกอย่างแท้จริง